

Марта ТАРНАВСЬКА

СПОГАДИ ГРИГОРІЯ КОСТЮКА ЯК ДЗЕРКАЛО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІЯСПОРИ

Григорій Костюк: «Зустрічі і прощання. Спогади. Книга друга». Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій, 1998. 609 с., іл.

Мемуаристика української діаспори може похвалитися низкою вартісних книг. Назву тільки кілька видань, що мають, на мою думку, непроминальну вартість і як документи доби з джерельними даними для історика, і як літературні твори, що можуть зацікавити і захопити широке коло читачів. Я включила б до цієї категорії такі речі, як «Україна моїх блакитних днів» Олекси Грищенка (1958), «На грані двох епох» Марії Лівницької (1972), «Від Гуляй-поля до Нью Йорку» Анатолія Гака (1973), «На білому коні» і «На коні вороному» Уласа Самчука (1965, 1975), «Харків, Харків» Олександра Семененка (2-ге вид., 1977), «Спомини» Йосипа Гірняка (1982), «Мені 85» Володимира Кубійовича (1985), «Розмови в дорозі до себе» Івана Кошелівця (1985), «Здалека до близького» Василя Сокола (1987), «Дар Евдотей» Докії Гуменної (2-й т., 1990), «Спогади» Омеляна Антоновича (1999), «Я-мене-мені... (і докрути)» Юрія Шевельова (2001)... Коли приглянутись ближче до цих книжок, то можна знайти одну спільну рису: хоча всі вони видані чи, принаймні, написані в діаспорі, головною своєю темою мають життя в Україні, напередодні виїзду до еміграції, або, в найкращому разі — як це у випадку Кошелівця, Кубійовича, Антоновича і Шевельова, — включають також побут у післявоєнній Європі. Даремно шукати в цих спогадах будь-якого віддзеркалення життя українців в Америці.

«Зустрічі і прощання» Григорія Костюка також переважно розглядають життя автора замолоду, його «окаянні роки» на Воркуті, його активність — політичну і літературну — на терені післявоєнної Німеччини, і особливо — портрети його сучасників. Проте у другому томі Костюкових спогадів, томі, що його автор віддав до друку в 96 років, майже двісті сторінок відведено «людям і подіям» американської України. Саме на цю унікальну рису Костюкових спогадів я й хочу сьогодні звернути нашу увагу.

Григорій Костюк не компонує своїх спогадів за хронологією власного життя. Його розділи зазвичай присвячені якійсь одній темі, події чи особі. Деталі побуту читачеві доводиться вичитувати між рядками. Про свій приїзд до США, наприклад, і перші кроки на американській землі Костюк пише в коротенькому розділі, що є немовби вступом до властивої теми: його турбот з урятування і збереження архіву Володимира Винниченка. Але саме цей коротенький розділ надає змогу відтворити деякі реалії щоденного життя Костюкових початків в Америці. Костюк мав певні труднощі з отриманням американської візи і прибув до США 27 січня 1952 року, значно пізніше за багатьох своїх земляків, колишніх «Ді-Пі» з повоєнних таборів Німеччини та Австрії.

На початку йому пощастило. Він отримував певну допомогу від Міжнародного Допомогового Комітету (International Rescue Committee), аж поки знайшов свою першу платну роботу. Директор цього комітету спрямував Костюка до Дослідної програми для вивчення СРСР при Колумбійському університеті, й там Костюка прийняли на роботу дослідника, із завданням написати працю на тему «Сталінська

політика в часи колективізації і терору». Платні в 65 дол. тижнево вистачало, каже Костюк, на прожиток його самого, дружини і маленького сина. Знайшли трикімнатне помешкання в робітничій дільниці, обставили житло старими вживаними меблями, записали сина до американської публічної школи.

Працюючи над книжкою про сталінізм, Костюк рівночасно вклучається до гурту ентузіастів української науки, які на громадських засадах створили Українську Вільну Академію Наук у США. Уже в УВАН було започатковано Винниченківську комісію, що діяла під проводом Василя Чапленка. Костюк, який уже в Європі, після смерти Володимира Винниченка, почав був кампанію за збереження його спадщини, незабаром стає головою Винниченківської комісії і починає плянувати ряд громадських заходів, пов'язаних з Винниченком. Костюк двічі їздив в Мужен, у Франції, до «Закутка», садиби подружжя Винниченків, і нарешті 1958 року домігся і zorganizував перевезення до США спадщини Володимира Винниченка та знайшов приміщення для її збереження в архівах Колумбійського університету під наглядом УВАН.

Григорій Костюк, як і багато інших українських мемуаристів, на жаль, свідомо замовчує важливі деталі особистого життя. З його спогадів не багато, на жаль, можна довідатися про його інтимні почування, про життя його найближчих, а також — і це для нас особливо важливо — про його заробітну працю в Америці. Бо хоч Костюкові пощастило на перших роках його побуту нав'язати взаємини з науковим середовищем довкола програми досліджень СРСР Колумбійського університету, — він не затримався в академічному середовищі, не став професором американського університету, а пішов на фізичну працю господаря-інтенданта в Будинку єврейської культури в Нью-Йорку. Це мусило бути для нього великим життєвим розчаруванням, але про це він у своїх спогадах не пише і жодних деталей не подає. Фізична праця для інтелектуаліста, однак, має часом і деякі позитивні сторони. Філядельфійському українському письменникові Василеві Гайдарівському, який працював прибиральником офісів, редакція української газети запропонувала була працю журналіста, — але він відмовився.

Сказав: «Коли я прибираю офіси, я виношую до деталей сюжети і композицію своїх оповідань, а коли працюватиму в газеті — голова буде забита іншими речами, і я не зможу писати!». Мені здається, що не надто виснажлива праця на посаді інтенданта будинку, можливо, була не перешкодою, а стимулом до Костюкової великої працьовитості на науковому і громадському полі, бо вона, напевно, давала можливість вільно думати, а при тому ще й створювала потребу компенсувати чимось своє підлегле становище і шукати можливостей інтелектуального самовияву. У 1950—1960-х роках Костюк стає промінентною фігурою інтелектуального світу української діаспори в Америці. З ініціативи Григорія Костюка в червні 1954 року створюється Об'єднання Українських Письменників «Слово», яке відбуває свій перший світовий з'їзд в грудні 1958 року. Григорій Костюк залишається незмінним головою цього об'єднання протягом 20 років, редагує — як головний редактор — перші «Збірники Слова». В УВАН він працює не тільки над Винниченкіяною, але й готує до друку такі фундаментальні видання, як твори Миколи Куліша, Валер'яна Підмогильного, Павла Филиповича, наукові праці Михайла Драй-Хмари, Миколи Плевака, пише вступні статті до цих видань та літературні огляди до українських еміграційних журналів. На форумі НТШ Костюк читає ряд лекцій про історію української літератури. Він стає головою Мистецької Комісії побудови пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні; ця комісія проводить конкурс і затверджує остаточний проект цього пам'ятника. В 1966 році Костюк разом із кількома іншими членами «Слова» бере участь у 34-му конгресі Міжнародного ПЕН-клубу де вперше в історії міжнародна спільнота письменників виступила на захист переслідуваних українських письменників в Україні.

Починають одна за одною з'являтися Костюкові книги: «Stalinist Rule in the Ukraine» (три окремі видання у видавництвах Stevens, Praeger та Institute for the Study of the USSR, 1960), «Теорія і дійсність» (1971), «Окаянні роки» (1978),

«Володимир Винниченко та його доба» (1980), «На магістралях доби» (1983), «У світі ідей і образів» (1983) і, нарешті, «Зустрічі і прощання» (т.1, 1987, т.2, 1998).

Водночас за Костюковою редакцією з'являються і врятовані речі зі спадщини Винниченка: белетристичні твори «Слово за тобою, Сталіне!» (1971), «На той бік» (1972), «Намісто» (1976) і перші два томи Винниченкового щоденника (т.1, 1980, т. 2, 1983). Разом із видавництвом «Смолоскип» Костюк готує до друку і редагує 5-томну збірку творів Миколи Хвильового (т.1, 1978, т. 5, 1986).

У діяспорі не так багато університетських професорів, які б могли похвалитися такою великою бібліографією своїх публіцистичних і наукових праць.

Григорій Костюк був людиною твердих політичних переконань. У Радянському Союзі він не зробив академічної кар'єри, а навпаки — здобув стаж політв'язня концтабору у Воркуті. На еміграції в Німеччині його діяльність в Українській Револьюційно-Демократичній Партії і в Українській Національній Раді спричинила негативне ставлення до нього в середовищах українських націоналістів.

Костюкове активне пропагування творчості Винниченка і Хвильового — двох контрверсійних українських письменників, що їх замовчували і поборювали як більшовики, так і націоналісти, не могло не допомогти набути нових ворогів. А той факт, що Костюк виявив, як засвідчило пізніше життя, пророчий розум і здоровий глузд в час т.зв. (за словами Костюка) «еміграційної дурійки «зустрічатись чи не зустрічатися» зробив його персоною «non grata» в багатьох колах української діяспори.

Григорій Костюк — з природи доброзичливий і добросердий — був людиною демократичних принципів і великої толерантності. Попри це він умів темпераментно боротися зі своїми опонентами і мав досить цивільної відваги, щоби публічно засуджувати як серйозні підступи і провокації, так і примітивізм та байдужість до справ культури української діяспорної громади. А що він був від цієї громади фінансово незалежний, працюючи на фізичній роботі в чужій установі, що вся його активність була без фінансової винагороди і тільки «на громадських засадах», що він зумів зібрати біля себе гурт відданих справі і послідовних співробітників і однодумців — все це певною мірою допомогло йому довершити велике діло і дочекатись на старості літ заслуженого визнання і нагороди.

Хочу навести кілька прикладів і цитат із другого тому Костюкових спогадів. У портреті Галини Журби є такий епізод. Намовляє Журба Костюка піти до українських бізнесменів за збіркою грошей на друк плянованого першого збірника письменників «Слово». Ідуть вони до відомої в Нью-Йорку м'ясарні, купують там два фунти шинки і просять про даток на письменницький збірник. А власник крамниці пропонує їм прийняти замість датку — саме цю шинку... (с. 374). Може найцікавішим портретом у спогадах Костюка є портрет Тодоса Осьмачки, визначного поета, психічно хворої та ексцентричної людини. Осьмачка, пише Костюк, на початках свого побуту в Америці «мив підлоги заль і коридорів Пенсильванського вокзалу в Нью-Йорку, мив начиння в ресторанах, а потім плюнув і подався світ за очі шукати щастя-долі» (с. 399). Побував у Канаді, в Детройті, в Чикаго, Міннеаполісі, Філадельфії. В Едмонтоні заснували на його підтримку громадський фонд Осьмачки. Кількома наворотами заїздив Осьмачка до Костюків у Нью-Йорку. В лютому 1958 року «Слово» влаштувало Осьмачці літературний вечір у великій залі Народного Дому в Нью-Йорку — де 500 осіб прийшло послухати поета. Той вечір, пише Костюк, дав Осьмачці «не тільки пристойний гонорар, а й моральне задоволення» (с. 405). З помешкань, які знаходили поетові, він утікав, бо там, мовляв, москалі, спеціальним приладом — через стіну й підлогу — страшним струмом б'ють його в потилицю. Мовляв «гепева та її прислужники» хочуть з ним покінчити (с. 406). Питається раз Костюк, чому Осьмачка в гарячий літній день вдягнув на голову фетровий капелюх, коли в нього є легенький літній бриль. А Осьмачка на те: «Той бриль залишився

закладником у моїй покинутій квартирі... Я своє ліжко застелив так, ніби лежу під ковдрою, а голову прикрив брилем. Так я й справді робив, коли мене тлумили ті анципери електричним струмом...» (с. 419). Іншим разом, на іншому помешканні, Осьмачка перед вікнами у своїй кімнаті побудував барикади: підсунув стіл, на нього поставив стільці і валізи і все закрив ковдрами, бо, мовляв, його знову знайшли «агенти гепеви» і почали тероризувати своїми всепроникними струмами. Психічно хворий поет виступав на влаштовуваних йому літературних вечорах в Америці і Канаді, але ніде довго не затримувався. Нарешті, потрапив до Парижа, потім до Мюнхена, жив як безпритульний; одного дня знайшли його на лавці в парку, спаралізованого. Американська амбасада відправила Осьмачку з Німеччини до Америки, і тут він прожив ще цілий рік у психіатричній лікарні на Лонг Айленді. Осьмачка, цей поет з радянської країни, що не говорить англійською мовою, але перекладає Шекспіра, викликав зацікавлення американського психіатра. Костюк відвідував Осьмачку кожного тижня, а що при його великій завантаженості було йому це нелегко робити, звернувся із закликом до людей доброї волі, щоб відвідували паралізованого поета. На цей час «процес думання» Осьмачки, за свідченням Костюка, був «неушкоджений». Але на заклик Костюка громада відгукнулася «мовчанням і байдужістю». Це Костюка вразило і, як пише він у спогаді: «Я збагнув, що живу не серед людей згуртованих почуттям людського братерства, а серед збайдужілих заробітчан і грошоробів» (с. 443). Цікаві і документальної вартості свідчення Костюка про Юрія Косача. В жовтні 1958 року Юрій Косач працював «як нічний сторож і доглядач за роботою обігрівальної та електричної апаратури» в Принстонському університеті (с. 473). Там і зустрічався з ним двічі Костюк у справі участі Косача в письменницькій організації «Слово». Косач прислав був навіть листа Костюкові, в якому «був перегляд усієї його біографії, всіх темних її епізодів, щось ніби спроба пояснити й виправдати свій плутаний суспільний шлях, свій націоналізм, своє гетьманство, свій гітлеризм і радянофільство, федералізм і всяку іншу нечисть. Але характеристично, що все це він обґрунтував таки своїм патріотизмом і служінням українському народові. Весь зміст тієї декларації був багатомовний, помпезний, суперечливий і патетичний», пише Костюк (с. 473). Але згодом виявилось, що Косач уже став на прорадянську позицію, і Костюк в останній своїй з ним розмові сказав Косачеві, що він дивиться на цю Косачеву позицію «як на добровільне холуйство перед поневолювачами нашого народу, як на прояв безпринципності й поступливості перед реакційною силою Москви» (с. 474). Пишучи про участь чотирьох представників «Слова» в Міжнародному Конгресі ПЕН-Клубу в Нью-Йорку, де вперше на міжнародному письменницькому форумі піднесено справу переслідуваних письменників України, Костюк підкреслює, що участь в конгресі вимагала значних фінансових витрат, що їх покривали делегати «Слова» із власної кишені. Більшість українських еміграційних письменників не могла приїхати на цей форум, бо не було належної допомоги, зрозуміння і фінансової підтримки від зорганізованої громади (с. 483).

Побудова пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні, зокрема перші кроки в цьому напрямі, викликали в Україні і в еміграції цілу політичну бурю. В розпалі збіркової акції фондів на цей пам'ятник, восени 1963 року в «Літературній Україні» було звернення до українців США від діячів культури Радянської України. Підписали це звернення визначні письменники України — серед них Рильський, Тичина, Бажан, Сосюра, Гончар, Антоненко-Давидович, Ліна Костенко, Корнійчук, Павличко... Костюк і його однодумці зі «Слова» вирішили прийняти це звернення як виклик до діалогу з еміграцією і скласти відповідну на нього відповідь. 62 проміненні особи інтелектуального світу української діаспори погодилися поставити свій підпис під цією відповіддю. (Тексти звернення культурних діячів України і відповіді на це звернення надруковані повністю як документи на стор. 561 — 572). Але не тільки середовище крайніх націоналістів, але навіть і газета «Свобода» трактували це звернення з Радянської України як «облудне, підступне

слово» і засуджували всі спроби вступати в будь-який діалог з діячами Радянської України. Що більше: незабаром виникла ще поважніша політична дилема, яка не тільки інтелектуальну еліту, але й широкі маси української діаспори розбила на два табори. У час хрущовської відлиги з Радянського Союзу почали приїздити до США різні делегації і мистецькі групи, в тому числі також — вперше в історії — співаки, танцювальні ансамблі і деякі письменники з України. Частина української діаспори вважала, що всі приїжджі з СРСР — вишколені агенти КГБ і що їхні публічні виступи треба бойкотувати і з цими людьми приватно не зустрічатися. Навіть відносно поміркований і найбільш популярний український щоденник «Свобода» словами визначного журналіста-демократа Івана Кедрина виступив із засудом т. зв. «нового радянофільства». Костюк належав до групи політично освіченої демократичної української інтелігенції, яка вважала, що зустрічатися не тільки можна, але навіть і треба. У своїх спогадах він описує свої перші зустрічі із людьми з України. Для історика суспільних відносин того часу цікавим буде опис того, як обережно і з недовірою ішов Костюк на першу зустріч зі своїм небожем-математиком з України, мовляв, чи нема тут якогось підступу з боку КГБ, чи не вжили вони Костюкового родича як своерідну принаду, щоб знешкодити автора книги про сталінізм, яка саме почала здобувати розголос у світі? Проте страх перед можливими провокаціями з боку советської агентури не в усіх набрав параноїдальних розмірів, як в Осьмачки, хоча він таки був і його треба було свідомо переборювати. В 1963 році зголосив своє бажання зустрітися з Костюком український радянський поет Олександр Підсуха. І на цю зустріч обережний Костюк пішов не сам, а з двома товаришами, що відбито в спогаді-відтворенні розмови тієї зустрічі, включно із політичною полемікою. З часом приїзди до США культурних діячів з України почастишали, і дехто з них почав шукати контактів з діаспорою. Так почав витворюватися в Нью-Йорку т. зв. круглий стіл, де відбувався відкритий обмін думками між представниками діаспори і України, гостей з України стали запрошувати до приватних домів на зустрічі з провідними культурними діячами еміграції. А в міжчасі велика більшість української діаспори, не зважаючи на перестороги в пресі про «нове радянофільство» і пікетування та заклики до бойкоту радянських співаків та танцюристів, — масово і захоплено ходить на концерти і виступи, запрошує виконавців до приватних домів, обдаровує їх і — всупереч прогнозам переляканих націоналістів — не тільки не піддається радянській пропаганді, але й сама пропагує серед приїжджих гостей свій український патріотизм і вільний дух американського способу життя. Спогади Костюка документують у подробицях такі події, як приїзд до США діячів культури, що їх діаспорна преса зневажливо називала «бригадою Колосової», як контакти з радянськими дипломатами із представництва Української РСР в Об'єднаних Націях, як виступи ансамблю Вірського, поетів Івана Драча і Дмитра Павличка...

Спогади Григорія Костюка написані з великим літературним хистом: вони повні живих діалогів, гумору, яскравих портретів оригінальних особистостей. Струнка композиція тематичних розділів дозволяє читати їх як окремі і самостійні розповіді. В спогадах — обмаль газетного типу публіцистики і майже зовсім відсутні старечі дигресії, що, зваживши на поважний вік автора, навіть дивує. Літературно-мистецький і науковий світ Григорія Костюка, як каже сам автор, «відбиває строкатість і дивогляд усієї української діаспори — її величі і дурноти, допитливого розуму й примітивізму, жертвовного милосердя і сатанізму» (с. 535). Другий том Костюкових спогадів «Зустрічі і прощання» дуже успішно віддзеркалює тогочасну атмосферу української діаспори, цей, як каже Костюк, «еміграційний вертеп», породжений «хворою і жорстокою добою».